

Azərbaycan əsilli görkəmli türk yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlu (1909-1982) çağdaş Türkiyədə memuar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Onun oxuculara təqdim olunan "Atamın dostları" kitabında atası, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın və Türkiyənin fikir həyatında müstəsna xidmətlər göstərmiş Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) türkçülük hərəkatında, sənət və siyasət aləmində, yeni Türkiyənin qurulması uğrunda mübarizədə çiyin-çiyinə addımladığı bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin portretləri yaradılıb. Müəllifin ad çəkildən son dərəcə səciyyəvi cizgilərlə rəsm etdiyi bu portretlər özlərinin, eləcə də Əhməd Ağaoğlunun həyatının, mübarizə və ideallarının bir sıra xüsusiyyət və keyfiyyətlərini aşkara çıxarır.

Səməd AĞAOĞLU

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Böyük nitqini¹ söylədiyi günlərin birində Məclis koridorlarında atamdan "Nitqim haqqında nə fikirdə-sən?" – deyə soruşur. Atam: "Paşam hər cəhətdən çox mükəmməl və ibrətvericidir. Mücadilənin necə qorxunc səhifələrinin olduğu yalnız indi aşkara çıxır. Hələ çox diqqətə çəkən bir məqam da var. Ən böyük iltifat və təvəccühlə ən şiddətli qarşıdurmanı yan-yanı gətirə bilərsiniz. Adamlar özlərinin artıq heç zaman yıxılmayacaqları sandıqları anda çökməyə başlayırmışlar".

Atatürk qarşısını çatır:

"Bunları biri-birinə qarışdırma, Əhməd bəy".

Atamın bu dostu da özünün qızmış bir atın üstündə dimdik durduğunu zənn etdiyi andan yavaş-yavaş geriləməyə, mövqeləri əldən verməyə başladı. İlk müvazinət pozuntusu vücudunda zahirə çıxdı. Qərribə tərzdə yoğunlaşır, sinəsinə doğru yüksələn göbəyi, getdikcə yuvarlaqlaşan yanaqları onu dövlət adamına yaraşmayacaq bir tərzdə fərqləndirdi. Sonra özəl həyatına dair dediqodular başlandı. Deyilənlərin hamısı həqiqətə uyğun olmasa da, yenə ortaya çıxmalarına şərait yaran, səbəbiyyət verən dostluqlardan, münasibətlərdən əl çəkmirdi.

Nafə vəkalətində nə üçün gətirilirdi? Bunu kimsə bilmədi. Günün birində həmin nazirlikdən getməsi isə bir yığın haqsız, insafsız söz-söhbətin meydana çıxmasına təkən verdi.

Siyasi həyata başladığı ilk dövrlərdə şəxsinə göstərilən ümumi rəğbət və sevgini çox sürətlə itirirdi. Özü də bunun fərqində idi. İçinə düşdüyü çənbərdən qurtarmağa çalışırdı. Amma istəyinə heç cür çatı bilmirdi.

Burada bir məqama diqqət çəkmək istəyirəm. O, Atatürkü çıxmaq şərti ilə dövrün hakimlərinin heç biri ilə heç zaman tam şəkildə yaxınlaşa bilmədi. Məhz eyni səbəbdən də, yenə Atatürkü çıxmaq şərti ilə, hər kəs günün birində bu adamın özünü tamam başqa sifətdə göstərəcəyindən şübhəlidi. Ən əsası isə şübhəyə haqq qazandıran halların olması idi.

Çevrəsində hər zaman onların liderləri olmaq təəssüratını yaratdığı və əksərən gənclərdən ibarət bütöv bir qələbəlik dolandırır. Bu baxımdan onun başının dəstəsi ilə deyək ki, Ankara Palas və ya Karpic otellərinə gəlişi, həqiqətən, görülməyə, baxılmağa dəyən bir tamaşa idi.

Atamın dostları

Bəzisi zarafatla, bəzisi ciddi şəkildə deyilən sözlərlə, hər kəsə və hər tərəfə iftiralı yağdırı-ağdırı-ağdırı hədəf seçdiyi istiqamətə doğru sət addımlarla. Məhiyyəti isə arada bəlli məsafə saxlamaqla onu təqib edirdi. Ətrafındakı adamların içəri-sində şairlərə, yazarlara, hərbiçilərə, millət vəkillərinə təsadüf etmək mümkün idi. Hər dəfə onu bu vəziyyətdə görəndə ağılıma Roma imperatorları gəlirdi. Atamın dostunu əynində, çiyinlərindən birini azacıq çıpaq buraxan ağ rəngli toqo, ayaqlarında sənədlər, başında tac xəyalımda canlandırmağa çalışırdım. Rəhbərlərindən birinin belə görünüşdə otraya çıxmasının Cümhuriyyət Xalq Partiyasının əzəmətli simasına daha da yaraşacağını düşünürdüm.

Atatürk ölənə qədər liderlik yolundakı yeganə rəqibi Saracoğlu Şükrü² idi. Atatürkdən sonra qarşısında Məmduh Şevket Esendal³ gördü.

1931-ci ildə, Sərbəst Firqə macərası ortaya çıxandan sonra millət vəkilli seçilən gənclərin bir qisminin namizədliyini Saracoğlu, digər qismininkini isə o irəli sürmüşdü.

Bəzi gizli əməllərə qurşanması təsvvürünü oyandıran digər bir halı da hər hansı bir səbəbdən nüfuzunu itirən, gözəndən düşən siyasət adamlarına himayədarlıq göstərmək həvəsi idi.

Bu yolla özünü bir "başvurma qapısı" – payi-müraciət pilləsinə yüksəldəcəyi zənnində idi.

Atatürkün ölümü ilə Cümhuriyyət Xalq Partiyası daxilindəki iyerarxiya bir anın içində alt-üst olduğu zaman siyasi hakimiyyətin yeni tərkibində ümid edə biləcəyi mövqə hansı ola bilərdi? Bu məsələ ilə hər kəsdən artıq özü maraqlanırdı. Ortada isə belə bir mənzərə vardı:

Sanki bir partiya seçimi, yaxud inqilab və ya dövlət çevrilişi yolu ilə iqtidardan uzaqlaşmış, yerini büsbütün başqa prinsiplərə əsaslanan fərqli partiya tutmuşdu. Vəkillər (nazirlər – V.Q.) dəyişdirilir, sayılıb-seçilən məbuslar (deputatlar – V.Q.) iqtidar çevrəsindən uzaqlaşdırılırlar, bəzi ağır sui-istimal halları ilə bağlı təhqiqatlar başlayır. Atatürkün sağlığında səhnədən çəkilən bir çoxları yenə meydana çıxır, mövqə və iqbala qovuşurdular. Atamın dostu bu hərc-mərclik içində yeni Cümhurbaşkanın⁴ onu arayıb-axtarmasını gözlədi. Amma bütün ümidlərini bağladığı dəvət çox gec gəldi. Həm də təklif olunan sadəcə bir vəkil vəzifəsi idi.

Artıq mənavi nüfuzuna sığınacağı bir insan yox idi. Atatürkdən sonra hər kəs eyni idi. O halda partiya və dövlət içində şəxsinə layiq saydığı xidmət məqamını özü istəməyə qərar verə bilərdi. Hədəfinə çatmaq üçün Millət Məclisində tərəfdarları olan millət vəkillərinin sayını artırmalı idi. Yalnız onlara arxalanıb məqsədə doğru hərəkatını davam etdirə bilərdi.

Bir halda ki, Atatürkün siyasət meydanından uzaqlaşdırdığı adamlar təkrar səhnəyə qayıdırlar, bir halda ki, Atatürk dövrünü pislik və istibdad dövrü kimi qələmə vermək meylə mövcuddur, hətta Atatürkü unudurmaq, xalqın yaddaşından silmək üçün xüsusi səylər göstərilir – elə isə nə üçün başqa birini gözləmədən özü qatı atatürkçü rolunda çıxış etməsin? Əgər bunu bacarsa Atatürk əleyhinə çıxışlardan narazı olanların hamısını ətrafına toplaya bilər, onların başında dayanıb istədiyi bütün hücumlara asanlıqla və cəsarətlə atıla bilər.

1943-cü il seçilməsinə məhz belə planla hazırlaşmağa başladı. Tanıdığı əksər gənc siyasətçilərlə görüşlər keçirdi, onlara ümid verdi, millət vəkilli seçilmələrinə çalışdı. Ətrafındakılara aşılamaq istədiyi fikir bu idi: "Vəziyyətə klerikal zehniyyət hakim olmağa başladı. Bu, bir tərəfdən irticanın diktatorluğunu hazırlaya, o biriyandan məmləkəti qardaş qırğına apara bilər. İnqilabların taleyi təhlükə altındadır".

Elə bu ərzətdə də onunla bəzi görüşlərim oldu. Mənə mövqeyini izah etdi: Xalq Partiyasını daxilədən islah etmək fikrində yenə də israrlıdır. Mən və mənim kimi gənclər qarşından gələn seçkilərdə mütləq Məclisə düşməli, millət vəkilli olmalıyıq!

Lakin fəaliyyəti qarşısında başqa bir cəbhə də qurulmuşdu. Həmin cəbhəni o zamanlar Xalq Partiyası Baş katibliyinə gətirilən mərhum Məmduh Şevket Esendal idarə edirdi. Esendalın metodu, üsulu tamamilə fərqli idi. Bu üsul və metodu anlama bilmək üçün Məmduh Şevketin zehniyyətinin, xarakterinin qısaca təhlilini vermək yerinə düşər.

Esendal İttihad və Tərəqqi dövründə Qara Kamalın yanında olmuş, əsnaf cəmiyyətlərində onun nüfuz və təsirini yajmağa çalışmışdı. Milli Mücadilə illərində Tiflis və Əfqanıstanda⁵ xüsusi təmsilçisi vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Yenə Milli Mücadilə illərində Ankarada "təsanüddülər" adı altında, "məsləki təşəkküllərə" (peşə qurumlarına – V.Q.) əsaslanan bir dövlət təşkilatı ideyası üzərində işləyənlərlə birlikdə çalışdığı məlumdur. Zəfərdən sonra bir müddət İstanbulda "Məslək"⁶ məcmuəsini çıxararaq çağdaş türk cəmiyyətinə yarısosialist fikirlər aşılamağa təşəbbüs göstərmişdi. Eyni sirlərdə bəddi yaradıcılıqdan da uzaq düşməmişdi. Bir sıra dəyərli hekayələr yazmışdı.

Məmduh Şevket özünün bütün fəaliyyət sahələrində mistik zehniyyət sahibi olduğunu hər təsadüfdə göstərirdi. Halı, xasiyyəti, yaşayışı kimi fikirlərini anlatmaq tərzində də dərvişənə idi. Danışığı, söhbəti sanki minbərdən oxunan vəzə, xütbəyə bənzəyirdi. İşinə yaramadığı hallarda qarşısındakının düşüncəsini lağa qoymaq fərsətini də əldən verməzdi.

Ticarət vəkalətində hazırladığı bəzi qanunlarla bağlı müəyyən dövrdə onunla sıx təmaslarım olmuşdu. Mənə elə qərribə fikirlər söyləmişdi ki, bir ara bu adamın qarşısındakına nəyi təlqin etdiyinə şübhə ilə yanaşmağa başlamışdım.

Qatı sənaye düşməni idi. Hər kəsi böyük fabriklər qurulmasının qorxunc nəticələmə gətirib çıxaracağına inandırmağa çalışır, məmləkətin yalnız əl dəzgahlarına ehtiyacı olduğunu iddia edirdi. Eyni zamanda hər ailəyə iyirmi dönüm (Türkiyədə torpaq ölçüsü, təxminən 0,1 hektara bərabərdir – V.Q.) torpaq verilməsini istəyirdi. İnsanlar özlərinin bütün ehtiyaclarını bu iyirmi dönüm torpaq və əl dəzgahlarından gələn gəlirlə təmin etməli idilər. Qərribə fikirlərinin üzərində böyük israrla dayanırdı. Yoxsa çağdaş Türkiyənin Mahatma Qandisi⁷ olmaq istəyirdi?

Nə isə, olan oldu, bitən bitdi. Amma Atatürkün ölümündən sonra Esendalın Cümhuriyyət Xalq Partiyasının rəhbərliyinə gətirilməsi əvvəlcə hər kəsdə heyrat yaratdı. Ardınca da tez-gec onun hansısa daha qərribə işlər görəcəyini səbirsizliklə gözləməyə başladılar.

Gözlənilən şeyin aşkara çıxmasını çox gözləmək lazım gəlmədi.

¹ Böyük nitq – türk qaynaqlarında Nutuk, yaxud Söylev adı ilə tanınır. Mustafa Kamal Paşanın Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin qurulmasının ikiilliyi münasibəti ilə 15-20 oktyabr 1927-ci ildə Türkiyənin siyasi istəblişməti, habelə yerli və xarici jurnalistlər qarşısında ölkənin müasir tarixinin və siyasi həyatının bir çox nöqtələrinə işıq salan nitqi nəzərdə tutulur. Burada görülmə işlərə qiymət verilməklə bərabər, həm də qarşıdakı perspektivlər üzərində fikirlər bildirilmişdi.

² Mehmet Şükrü Saracoğlu (1886-1953) – türk siyasi və dövlət xadimi, 1942-1946-cı illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin baş naziri olmuşdu.

³ Memduh Şevket Esendal (1883-1952) – türk yazıçısı, siyasi xadim, diplomat. 1920-1934-cü illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycan, İran və Əfqanıstanda diplomatik nümayəndəsi. 1941-1945-ci illərdə hakim Cümhuriyyət Xalq Partiyasının baş katibi.

⁴ Bəhs olunan dövrdə Türkiyə Cümhuriyyətinin ikinci prezidenti İsmət İnönü idi.

⁵ Memduh Şevket Esendal diplomat kimi fəaliyyətə Sovet Azərbaycanında başlamışdı. 1920-ci ilin sentyabrında Atatürkün təşəbbüsü ilə "adamdan biri olaraq" (proletariatın hakim qüvvə sayıldığı ölkəyə göndərildiyi üçün burada "xalq arasından çıxmış adam" mənasında anlaşılmalıdır) TBMM hökumətinin təmsilçisi kimi Bakıya gəlmiş və 1924-cü ilə qədər burada işləmişdi. Çox ehtimal ki, kitab müəllifi Esendalın fəaliyyətinin həmin dövrü haqqında məlumatı malik olmayıb. (Daha geniş məlumat almaq üçün: Vilayət Quliyev. Memduh Şevket Esendal – Bakıda ilk Türkiyə diplomati, 525-ci qəzet, 7, 14 fevral 2007-ci il, say 35, 36).

⁶ "Məslək" – 1925-ci ildə Memduh Şevket Esendalın redaktorluğu ilə İstanbulda nəşr olunan həftəlik ictimai-siyasi və ədəbi qəzet.

⁷ Mahatma Qandi (1869-1948) – Hindistanın müstəqilliyi uğrunda hərəkatın ideoloqlarından və rəhbərlərindən biri. Dinc mübarizə tərəfdarı kimi tanınmışdı.